

החייבים בהנחת תפילין והפטורים

חולי מעיים - פטור או איסור

בבבלי חולין (קי, א):

רמי בר תמרי, דהוא רמי בר דיקולי מפומבדיתא, איקלע לסורא במעלי יומא דכפורי... חזייה דלא הוה מנח תפילין, אמר ליה: מאי טעמא לא מנחת תפילין? אמר ליה: חולי מעיין הוא, ואמר רב יהודה חולי מעיין - פטור מן התפילין; חזייה⁵⁸ דלא הוה קא רמי חוטי, אמר ליה: מאי טעמא לית לך חוטי? אמר ליה: טלית שאולה היא...

רש"י מסביר את טעם פטור חולה מעיים: 'מפני שצריך לחלצן תדיר'. מלשונו לא משמע שמדובר בחולה שאינו יכול להניח כלל, אלא שפטרו אותו כדי שלא יצטרך לטרוח לחלוץ אותם בכל פעם שיזדקק לנקביו.

כך נראה שהבין גם המאירי, שכתב: 'חולי מעים וכן כל מי שאין יכול להשהות את נקביו אלא בצער פטור מן התפילין'.

מקור לשונו של המאירי בפסק הרמב"ם בהלכות תפילין (ד, יג): 'חולי מעים וכל מי שלא יכול לשמור את נקביו אלא בצער פטור מן התפילין'.

הלשון 'צער' סובלת שתי משמעויות: כאב או מאמץ. נראה יותר שכוונת הרמב"ם היא למאמץ, כיון שאם שמירת הנקבים כרוכה בכאב, הרי יש בכך איסור משום 'בל תשקצו', וכן משום הסכנה הבריאותית שבדבר.

לעומת זאת, החתם סופר בחידושו הבין מסוגיית הגמרא שחולה מעיים אינו רשאי להחמיר על עצמו:

'א"ל: מ"ט לא מנחת תפילין' - דהרי ת"ח אסור לילך במבואות המטונפת, משום דא"א בלא הרהור תורה, ועוד אפי' כשהוא מצטער חייב להחמיר על עצמו להניחם. והשיב לו: 'חולי מעים הוא' - ואסור להחמיר אפי' אינו מצטער. עמג"א רס"י ל"ח.

יש להעיר שנראה מדברי המג"א שהוא מבין שטענתו של רב יהודה אל רמי בר תמרי היתה על כך שאינו מניח תפילין במשך כל היום. יתכן שרק בכך אינו רשאי להחמיר. כך גם משמע מרש"י שהסביר את הפטור בטירחא 'לחלצן תדיר'. טירחה זו אינה קיימת אם מניח רק בזמן ק"ש ותפילה. אולם, הרמב"ם סתם, כפי שסתמה גם הגמרא, ומשמע מלשונו שחולה מעיים פטור מן התפילין לגמרי.

במג"א שמפנה אליו החת"ס הקשה מדברי התוספות על סוגיית הבבלי בעניין פטירתו של רבי בכתובות (קד, א): 'דחזאי כמה זימני דעייל לבית הכסא, וחלץ תפילין ומנח להו וקמצטער'. ופרש"י: 'דחולי מעיים הוה ליה'. ובתוספות כתבו ליישב את החמתו של רבי לעומת דברי רב יהודה בחולין:

⁵⁸ בפסקי הרי"ד נראה שגירסתו היתה 'אמרו ליה'.

ואף על גב שחולי מעיים פטורין מן התפילין - לפי שאין יכולין לזוהר היטב, אבל ר' היה מנהיג עצמו בקדושה יותר מדאי - והיה יודע היטב לזוהר. המג"א מדקדק מדברי התוספות, שתלו את מעשהו של רבי בקדושתו בשמירת גופו, ולא בחסידותו: 'משמע דשאר כל אדם אסור'. אולם, הוא מסייג את האיסור על פי האמור בשו"ע בסעיף ב: 'מיהו נ"ל דבשעת ק"ש ותפלה מותר כמ"ש ס"ב'. בסעיף ב נאמר: 'ואם יראה לו שיוכל להעמיד עצמו בגוף נקי בשעת ק"ש, יניח תפילין בין אהבה לק"ש'. המג"א כתב 'מותרי' ולא 'חייבי'. אולם, מלשון השו"ע בס"ב, למרות שלא השתמש במילה 'חייבי', משמע שבכל מקרה שסבור שיוכל להעמיד עצמו - יש לעשות כך. לאור זאת, יש מקום לפרש שהשו"ע סובר שאמנם חולה מעיים פטור מן התפילין מדאורי' כיון שאינו יכול להניחם כל היום, אך אם יש לו אפשרות להניחם בזמן קריאת שמע - חייב, לפחות מדרבנן, כדי שלא יראה כמעיד עדות שקר. הרמ"א כתב על דברי השו"ע שפטר חולה מעיים מן התפילין: 'אפילו אין לו צער, אבל שאר חולה, אם מצטער בחליו ואין דעתו מיושב עליו - פטור. ואם לאו - חייב'. (מרדכי, א"ח ומיימוני פ"ד).

פטור מצטער מופיע בהמשך הסימן בסעיף ט: 'מצטער ומי שאין דעתו מיושבת עליו ונכונה, פטור מפני שאסור להסיח דעתו מהם'. ה'פרי מגדים' באשל אברהם (לח, א) הסביר שיש הבדל בין הפטור של מצטער בסעיף ט, שרשאי להחמיר על עצמו, לפטור של חולה מעיים בסעיף א, שאסור להחמיר על עצמו:

שאר חולה מצטער דפטור אבל אין איסור, **דטעמא שיסיח דעתו הוא מצוה מן המובחר**, דבקלות ראש הוה היסח הדעת ואסור, עיין סימן מ"ד במ"א אות ב.⁵⁹ וחולה מעיים אסור דאין שומר בטהרה וגם שמא יפיח בהם, (עטרת צבי ס"ק א). ומכל מקום מדאמר [ליה] (חולין שם) מאי טעמא לא מנח מר תפילין בפשיטות והשיב חולה מעיים אני, מוכח אפילו באין מצטער - אסור.

הנחת תפילין למצטער

הרמ"א כתב בסעיף א שחולה המצטער בחוליו ואין דעתו מיושבת עליו - פטור מן התפילין.

השו"ע עצמו לא כתב דין סתם חולה לעניין תפילין, אך כתב את הדין הכללי של מצטער בסעיף ט.

לשון השו"ע בסעיף ט לקוחה מן הרמב"ם (ד, יג), אשר הסמיך את דין מצטער להלכה של חולה מעיים, ונקט ביחס לשניהם את אותה לשון של פטור. ההבדל בין הדינים הוא בטעם: חולה מעיים פטור מפני שאינו יכול לשמור את נקביו, ואילו הפטור של מצטער מבוסס על איסור היסח הדעת מן התפילין.

נראה שניתן להוכיח שהדין של מצטער הוא פטור ולא איסור, על פי הגמרא (סוכה כה, ב), שדנה במצטער ביחס למצוות סוכה, ומסיקה שדווקא מי שאין בידו להסיר את צערו פטור מן הסוכה, אך מי שבידו 'ליתובי דעתיה', כגון אבל - חייב בסוכה.

⁵⁹ שכתב בשם הטור, שאינו אסור משום היסח הדעת אלא כשהוא בשחוק וקלות ראש.

יתכן שעל יסוד הבדל זה חילק הפמ"ג בין דין חולה מעיים למצטער, כאמור לעיל. בהתאם לכך, המג"א שדקדק ביחס לחולה מעיים שאסור לו להחמיר על עצמו, כתב בס"ק י"ב בשם הב"ח, שהפטור הוא דווקא כשאי אפשר לו ליישב דעתו, וכפי שכתב המג"א עצמו בסעיף ה' ביחס לאבל המצטער. לכן כתב המשנ"ב (ס"ק ל"א) כאן: 'אבל אם אפשר לו, חייב ליישב דעתו ולהניח'.
אולם, לכאורה, דבריהם צ"ע:

- א. בס"ק יא כתב המג"א שמקור פטור מצטער בתפילין הוא בירושלמי (ברכות ב, ג): 'ר' יוחנן בסיתוא דהוה חזיק רישיה הוה לביש תרויהון ברם בקייטא דלא הוה חזיק רישיה לא הוה לביש אלא דאדרעיה'. לא משמע שהיתה לריו"ח ממש סכנה בהנחת התפילין שלא יכל להתגבר עליה. המג"א מציין גם 'עוד חד הוה דלא הוה מנח תפילין ביומא דאתי מאורחא'. לא מצאתי את מקורו,⁶⁰ אבל גם זה לא נראה כמצב שאינו מאפשר להניח תפילין כלל, אלא שקיים קושי מחמת עייפות וטרדת הדרך.
- ב. ההוכחה מרבי יוחנן לפטור מצטער הובאה בכס"מ בשם רבנו מנוח. הכס"מ העיר על דבריו: 'ואף על פי שיש להשיב על ראיה זו, דשאני התם שהצער היה בא לו מצד הנחת התפילין אילו היה מניחן, מ"מ קצת סמך הוא'.
- ג. עוד כתב בכסף משנה (תפילין ד, יג) בשם ה"ר מנוח 'אף על גב דבשאר מצות אמרינן מצטער איבעי ליה ליתובי דעתיה, הכא שאני משום היסח הדעת'. כלומר, למרות שמדובר באותו מצטער שאנו מחייבים בק"ש ואפילו בסוכה,⁶¹ ואומרים לו ליישב את דעתו, ומכך מוכרח שאנו רואים אותו כמסוגל לכך. בכל זאת, כיון שביחס למצוות תפילין קיים גם חשש איסור של היסח הדעת- אין אנו דורשים מהאדם דרישה שלא בטוח שיעמוד בה.
- ד. בבבלי לא מצאנו מאמר מפורש שמצטער פטור מן התפילין. אולם, הב"י העיר על השמטת הרמב"ם את דין חתן וכל בני החופה לעניין תפילה ותפילין, והציע לפרש שהרמב"ם כלל את דינם בדין הכללי של 'מצטער ומי שאין דעתו מיושבת עליו'. בשו"ע הביא דין זה וכתב שפטורים משום 'דשכיחא שכרות וקלות ראש'. לכאורה, ניתן היה לדרוש ממי שאינו שיכור, שכן יפסיק ויתפלל, ויקפיד על עצמו שלא יבוא לידי קלות ראש בשעת ק"ש ותפילה עם התפילין.

⁶⁰ בבבלי עירובין (סה, א) מצאנו פטור לעניין תפילה, שלא הובא במפורש (עיי' או"ח סי' צח סעיף ב) בפוסקים: 'אמר רבי אלעזר: הבא מן הדרך אל יתפלל שלשה ימים, שנאמר: 'ואקבצם אל הנהר הבא אל אחוא ונחנה שם ימים שלשה ואבינה' בעם וגו'. ואולי הבין כך מתוך מה שמובא שם: 'אבוה דשמואל, כי אתי באורחא לא מצלי תלתא יומי'.

וראה גם ירושלמי (וילנא) ברכות (פ"ה ה"א): 'ר' ירמיה בשם ר' אבא הבא מן הדרך אסור להתפלל ומה טעם [ישע"י נא כא] לכן שמעי נא זאת ענייה ושכורת ולא מיין רבי זריקן ר' יוחנן בשם ר"א בנו של רבי יוסי הגלילי המיצר אסור להתפלל לא מיסתברא אלא מן הדין קריין לכן שמעי נא זאת ענייה ושכורת ולא מיין'.

⁶¹ שקיים בה פטור של מצטער שעצם הישיבה בסוכה מצערת אותו מצד דין 'תשבו' כעין 'תדורו'.

מכל המקורות הנ"ל נראה שלא אומרים למצטער שחייב ליישב דעתו. הי'פרי מגדים' באשל אברהם ס"ק יא הראה שבאר הגולה דקדק מלשון השו"ע עצמו שלא כמג"א:

ועיין באר הגולה אות כ' ציין [על תיבת] "מפני" כו', הר"ר מנוח, כי המחבר שינה לשון הר"מ ז"ל קצת, שכתב שהמניח תפילין אסור להסיח דעתו, והמחבר נקיט "מפני" הוא טעם הר"ר מנוח דאפילו אפשר ליתובי דעתו פטור מתפילין, דלא כמו שכתב [המ"א].

ואולי יש לומר שהמג"א מבחין בין מצטער לבין מי שאין דעתו מיושבת עליו, שכן המצטער ממש, כגון חולה והסובל מהצינה או שחלש משום שהיה חולה או שבא מן הדרך, כיון שאין בידו להסיר את צערו, אף שיכול להניח תפילין ולהתאמץ שלא להסיח דעתו למרות הצער - אינו חייב בכך.

לעומת זאת, מי שאין דעתו מיושבת, אם לא מדובר בטירדא דמצווה (ולדעת המג"א היושבים בסעודת חתן כן נחשבים עוסקים במצוה, כפי שנראה להלן) - הרי בידו לסלק את הטירדא וליישב דעתו, וממילא חייב בתפילין.

המשני"ב (ס"ק לא ושם בשעה"צ יז) הכריע כמג"א, משום שהבין שגם הגר"א סובר כמותו, שלאחר שציין על דברי השו"ע לריו"ח שהוזכר בירושלמי, כתב: 'ובחתן אמרינן משום דטריד, רק באבל ובטירדא דרשות אמרינן ה"ל ליתובי דעתיה הא כל שא"א פטור'. משמע שהפטור הוא רק במקום שאינו יכול ליישב דעתו. אולם, נראה לי שגם לדבריו יש לחלק בין מצטער, שאינו יכול להסיר צערו, למי שאין דעתו מיושבת עליו, שיכול ליישב דעתו.

הנחת תפילין בחתן ושושביניו

בסוגיא הנ"ל בסוכה (כה, ב - כו, א), בהמשך לדין פטור חתן ושושביניו מסוכה, שהוא מדין 'מצטער', הובאה ברייתא העוסקת בחיובם במצוות תפילה, תפילין וק"ש:

תנו רבנן: חתן והשושבינין וכל בני חופה פטורין מן התפילה ומן התפילין, וחייבין בקריאת שמע.

משום רבי שילא אמרו: חתן פטור, והשושבינין וכל בני החופה חייבין.

רש"י פירש את הפטור של החתן משום טירדא, ובני החופה משום דשכיחי שכרות וקלות ראש.

רש"י התקשה: מדוע מחייבים את החתן ושושביניו בקריאת שמע? הרי הם עוסקים במצוה! ולכן כתב בפירושו לברייתא: 'ולית להו להני תנאי העוסק במצוה פטור מן המצוה'. לדבריו, לדידן דק"ל שהעוסק במצוה פטור מן המצוה - חתן וכל בני החופה צריכים להיות פטורים אפילו מקריאת שמע.

אולם, הריטב"א לא קיבל את דבריו, שלפיהם יוצא שברייתא זו אינה נכונה להלכה, אלא כתב:

והנכון דהאי תנא סבר דהעוסק במצוה פטור מן המצוה, ולפיכך פטורין מתפלה ותפילין דבעי כונה טובא ולא אפשר לקיימן שתיהן, ולא מיחייבי ליתובי דעתייהו כיון דטרידי במצוה, אבל בקריאת שמע חייבים דלא בעי

כונה אלא פסוק ראשון ואפשר לקיימן שתיהן, [ורבי שילא] סבר דחתן אף בקריאת שמע לא מצי לכווני.

ואף על פי ששנינו חתן פטור מקריאת שמע התם משום טירדא דבעילה, אבל הכא לבתר בעילה כל שבעה קסברי רבנן שאין שמחת חופה מעכבתו מקריאת שמע.

והלכתא כרבנן, ולפיכך הביאה הרי"ף ז"ל, דאילו לפירש"י לאו הלכתא היא. דברי הריטב"א אמורים לשיטתו, שפטור עוסק במצוה אינו חל אלא במקום שאינו יכול לקיים את שתי המצוות ללא פגיעה במצוה שבה עסק ראשונה. לעומת זאת, מדברי רש"י יש ללמוד ששיטתו היא שפטור עוסק במצוה הוא גם במקום שיכול לקיים את שתי המצוות.

אם כן, מחלוקת רש"י והריטב"א היא בגדר פטור העוסק במצוה. לעומת זאת, הרא"ש (סוכה ב, ח) כתב בנוגע למחלוקת חכמים ורבי שילא בעניין פטור חתן ובני החופה, שהם כלל לא נקראים עוסקים במצוה, אלא הפטור שלהם מבוסס על זה שאין דעתם מיושבת, משום השמחה והקלות ראש שמצויים בחופה:

רבי שילא לא קאמר דשושבינין ובני חופה חייבין אלא בק"ש, אבל בתפלה ותפילין מודה דפטורין, ולא משום דעסיקי במצות ניהו, דא"כ אפילו מק"ש נמי נפטרי, אלא ודאי לא מיקרו עוסקים במצות. והא דפטירי מתפלה (לפי שמתוך שמחתן אי אפשר להם לכוין להתפלל) משום דשכיחי בחופה שמחה וקלות ראש, והא דפטירי מסוכה משום דאי לא חדו בהדי חתן מצטערין היו. והלכה כרבי שילא דחתן פטור מק"ש.

ב'תרומת הדשן' (סימן ז) כתב בתשובה לשאלה אם יש להפסיק לתפילת המנחה כשיושבים בסעודת חתן וכלה, שהדבר יהיה תלוי במחלוקת הרא"ש ורש"י:

והשתא נראה לדברי אשירי, האידינא דבלאו הכי, אנן לא מכוונין בתפלה כולי האי, היו בני החופה חייבין בתפילה, דלאו עוסקין במצוה אינון. אבל לרש"י, דתלי טעמא דהני תנאי, משום דסברי דעוסק במצוה אינו פטור מן המצוה, ולעולם עוסקין במצות אינון. אבל לא קי"ל הכי, כדמוכח בכמה דוכתין בתלמוד, בההיא דשומר אבידה בפרוטה דרב יוסף (בבא מציעא, פ"ב, ו) וא"כ לדידן, היו פטורין כעין שאילתינו אתפילת המנחה.

בטור כתב: 'חתן ושושביניו וכל בני חופה פטורין מתפלה ותפילין וחייבין בק"ש'. ה"ב"י העיר, שלפי הרא"ש החתן צריך היה להיות פטור גם מק"ש. אולם, הציע להסביר שהטור חייב גם את החתן, משום שהפטור לא נאמר אלא בזמן שהיו כולם מכוונים בק"ש, אבל לדידן שאין אנו מכוונים, לא פטרו את החתן מק"ש, כפי שכתב בסי' ע'. אולם, לכאורה, לדבריו צריך היה לחייב את כולם גם בתפילה, כפי שכתב תה"ד לשיטת הרא"ש, ואף הטור כתב בסי' קו, שכל שחייב בק"ש חייב גם בתפילה, וכן כתב גם בשו"ע.

ב'פרישה' כתב שאם נאמר שהטור מחייב את החתן ובני החופה בק"ש, משום שמדבר בזמן הזה דבלאו הכי לא מכיון, היה צריך לחייב אותם גם בתפילין, 'שהרי בזמנינו החתן מניח תפילין' (הפרישה מציין לדברי הטור בסימן ע', אך צ"ע שכן שם אין התייחסות למצוות תפילין אלא לק"ש בלבד).

ה'פרישה' נדחק לתרץ את דברי הטור בסי' לח: 'ונראה לומר דאירי מדינא דגמרא, וכגון שכונס אלמנה דליכא טרדא, ולהכי אפילו חתן חייב ור' שילא בסתם חתן קאמר שכונס בתולה וטרוד'.

אכן, הרמ"א בשו"ת (סימן קלב) כתב שבזמן הזה, כאשר קורא קריאת שמע ומתפלל גם החתן חייב בתפילין וכש"כ בני החופה:

כתב הטור סי' ק"ו וז"ל: כל הפטורים מק"ש פטורים מן התפלה וכל החייב ממילא חייב בתפלה. וא"כ חתן שחייב בזמן הזה בק"ש מטעם שכלנו אינן מתכוונים בזמן הזה, ה"ה שחייב בתפלה מהאי טעמא. וכ"ש בני החופה ושאר שושבינו גם בתפילין חייבים, שאע"ג דתנינן שפטורים מן התפילין ושם אין לחלק בין ימיהם לזמן הזה דלאו בכונה תליא מילתא, מ"מ נראה מאחר שקורין ק"ש ומתפללין חייבים ג"כ בתפילין, דהא כל הקורא ק"ש בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו. והא דקאמר בגמרא דפטורים מתפילין היינו בימיהם שהיו מניחים התפילין כל היום בלא ק"ש, אבל בזמן ק"ש מאחר דחייב בק"ש חייב בתפילין שלא יהא כמעיד עדות שקר בעצמו. המגן אברהם (לח ס"ק ז) הקשה על דברי הרמ"א:

וצ"ע דהא לדעת הרא"ש הא דתני ר' שילא שושביני' חייבים איירי בק"ש אבל בתפילין פטורים ולא אמרינן דמעיד עדות שקר בעצמו כיון שפטור, מידי דהוה אשבתות וי"ט ולילות. ועוד לת"ק נמי חייבים בק"ש ופטורים מתפילין. ודוחק לומר דהא דקתני פטורים היינו בכל היום אבל בשעת ק"ש חייבים דזהו דוחק ע"ש.

וצ"ל דבגמרא לא קאמר שחייבים בק"ש אלא בפסוק ראשון, לכן ל"ה כמעיד עדות שקר. משא"כ לדידן, שחייבים בכל ק"ש - חייבים ג"כ בתפילין, שלא יהא כמעיד עדות שקר.

המג"א מעיר שמלשונו של רש"י לא משמע כתירוץ, שכן פירש בברייתא שחייבים בק"ש משום שא"צ כוונה אלא בפסוק ראשון, משמע שלענין הקריאה - קוראים את הכל.

הפמ"ג כתב שהרמ"א סובר שאמנם בזמן שאין בו מצוות תפילין כשבתות וימים טובים, אינו נראה כמעיד עדות שקר, אבל א"א ללמוד מזה לחתן בזמן שיש בו חיוב תפילין, שאז כן יש איסור לקרוא ללא תפילין, כיון שנראה כמעיד עדות שקר. לענין קושיית המג"א מדוע לא חששו לעדות שקר בבני החופה שחייבים בק"ש ופטורים מתפילין, לכאורה, צריך לומר כתירוץ שהציע המג"א בעצמו, וטען שהוא דוחק, שהרמ"א פירש שהפטור של בני החופה שהוזכר בברייתא כלל לא התייחס לזמן קריאת שמע, אלא רק למצוות הנחת תפילין כל היום.

אולם, יתכן שגם הרמ"א מבין שבני החופה היו פטורים מתפילין גם בזמן ק"ש, אלא שהרמ"א בתירוץ שהברייתא מדברת בזמן שהיו מניחים תפילין כל היום, כוונתו לומר שדווקא בזמנם אם נמנע מלהניח גם בזמן שקורא קריאת שמע אינו נראה כמעיד עדות שקר, משום שמאותה סיבה שאינו מניח כל היום, אינו מניח גם בזמן ק"ש. מה שאין כן בזמן שמניחים תפילין רק בזמן ק"ש ותפילה, יותר בולט הדבר שהוא קורא ק"ש ללא תפילין, כי בשעה שקורא קריאת שמע בד"כ

נראה כשיר גם להניח תפילין, ולכן אם אנו מחייבים את החתן בק"ש יש לחייבו גם בתפילין.

השו"ע בהלכות תפילין (לח, ז) פסק שחתן ושושביניו וכל בני החופה פטורים מן התפילין 'משום דשכיח שכרות וקלות ראש', ואילו בהלכות ק"ש בסי' ע כתב שבזמן הזה חתן קורא קריאת שמע, וכאמור, בהלכות תפילה בסי' קו כתב שכל החייב בק"ש חייב גם בתפילה. לכאורה, דבריו סותרים זה את זה.

אפשר לדחוק ולהסביר שהשו"ע כן סובר כאפשרות שדחה המג"א, שהפטור אינו אלא מהנחת תפילין כל היום, ולכך כוונתו בסי' לח, אבל בשעת ק"ש חייבים.

יותר נראה שהשו"ע מחלק בין חיוב הנחת תפילין ותפילה, שיש בו חשש איסור של קלות ראש, לחיוב קריאת שמע שאין בו חשש איסור, אלא רק שלא יכין כראוי. ואין ללמוד מדבריו בסי' קו שמחייב את החתן גם בתפילה, משום ששם אינו מחייב אותו אלא מצד זה שאינו פוטר משום טירדא דמצוה גם שלא בזמן השמחה, אבל בזמן המשתה עצמו, כיון דשכיחא שכרות וקלות ראש - בודאי פטור גם מן התפילה.

האם בני החופה פטורים מן המצוות מדין 'עוסק במצוה'?

בבית יוסף בסי' רלב הביא את דברי תרומת הדשן בשם גדולי דורו, שפטור מלהפסיק בסעודת חתן לתפילה מדין עוסק במצוה, וכתב על דבריהם: 'ואין ממש בסברא זו, אך לא הסביר. יתכן שכוונתו היא שהם הסתמכו על שיטת רש"י, אך הוא סובר כדעת הרא"ש,⁶² שאינם נחשבים עוסקים במצוה.

לעומת זאת, המגן אברהם (לח, ז) סובר שאפשר לסמוך על הסברא שבני החופה עוסקים במצוה בשעת המשתה, בתנאי שהחתן מיסב עמהם:

ול"נ דהמיקל לא הפסיד. וה"ה בימות הקיץ שלפעמים סעודת הנשואין נמשכ' עד הבוקר - פטורה מכולן, ובלבד שהחתן מיסב עמהם, דאז הוי מצוה לדעת רש"י ועס"ס ע' וס"ס רל"ב וע' תשו' רא"ח סמ"ח וכ"ה כתב שבמדינתו נוהגים שאין החתן מניח תפילין ביום ראשון אבל ר"ש הלוי כתב שצריך להניח ול"נ כמ"ש דבשעת המשתה פטור וכ"מ מל' הש"ע.

המשנ"ב מציין שמביאור הגר"א משמע שאין להקל לעניין תפילה, שכן כתב בפירוש שהשו"ע השמיט את הפטור מתפילה, והפנה לסימן ע' ששם חייב השו"ע בק"ש, ומשמע שרוצה לומר שכשם שחייב בק"ש חייב גם בתפילה. ומשמע מהמשנ"ב שזו היתה גם כוונת הב"י בסי' לב כשכתב על דברי תה"ד 'ואין ממש בסברא זו'.

ובשם 'עולת תמיד' וה'ברכי יוסף' כתב שהתפשט המנהג כרמ"א, שלא לפטור את החתן וסיעתו גם מתפילין כל שבעת ימי המשתה.

⁶² ודוחק לומר שסובר כריטב"א והר"ן, שהרי הם סברו שיש להם דין עוסק במצוה לעניין תפילה, ורק בק"ש חייבים. וקשה לטעון שכיון שאנחנו לא מכוונים בתפילה כבר אין בכך כלל מאמץ שעלול לפגוע בקיום המצוה, שהרי ברור שאנחנו לא מוותרים מראש על הכוונה בתפילה, אלא רק לא פוטרם את עצמנו מלהתפלל בגלל חשש שלא נצליח להתכוין.

הנחת תפילין לאבל

בבבלי סוכה (כה, ב) :

אמר רבי אבא בר זבדא אמר רב: אבל חייב בכל מצות האמורות בתורה, חוץ מתפילין, שהרי נאמר בהן 'פאר'. מדאמר ליה רחמנא ליחזקאל פארך חבוש עליך וגו' - את הוא דמיחייבת, אבל כולי עלמא - פטירי. והני מילי ביום ראשון, דכתיב: 'ואחריתה כיום מר'.

בחידושי הריטב"א פירש את דברי הגמרא בהתאמה לסוגיית מו"ק (כא, א), שהכריעה כרבי יהושע שישנו איסור הנחת תפילין לאבל גם ביום השני :

פי' והני מילי דמיפטר ביום ראשון שהוא יום מיתה וקבורה, אבל בשאר ימים לא מיפטר כוליה יומא דהא מקצת שני חייב.

וליכא לפרושי והני מילי דאסור ביום ראשון דמשמע דתו לא מיתסר, דהא נמי במקצת יום שני [אסור], כדאמרן (מו"ק כ"א א'): אבל שני ימים הראשונים אסור להניח תפילין, משני ושני בכלל מותר להניח תפילין.

נמצא שבמקצת שני מחייבו ומקצתו אסור בהם, וכיון דמיחייב במקצת יומא שפיר מצי למימר דלא מפטר אלא ביום ראשון, אבל לא מצינן למימר לענין איסור דמיתסר ביום ראשון בלחוד כיון שיש גם כן איסור במקצת יום שני.

לאור זאת הריטב"א מתקשה בדברי הרי"ף, שכתב שאבל אינו אסור בהנחת תפילין אלא ביום ראשון בלבד, ומביא בשם הרמב"ן תירוץ, שדי בכך שלא הניח תפילין בלילה שיצא יד"ח מדין 'מקצת היום ככולו':

ומה שכתב רי"ף ז"ל ומסקנא אינו אסור אלא יום ראשון בלבד, לא ידענו מנין בא לו דמהכא ליכא למשמע מינה הכי כדפרישנא, ושמא דעת רבינו ז"ל שהלילה של יום שני שהוא אינו מניח תפילין עולה לו למקצת היום ואף על פי שהלילה אינו זמן תפילין, ולפיכך אמר רבינו ז"ל שאינו אסור אלא יום ראשון לפי שאין מניחין תפילין בלילה והלילה עולה לו למקצת שני והוא מותר בהם יום שני בשחרית, וכן כתב בפירוש דבריו רבינו הגדול ז"ל בספר תורת האדם.

פטור עוסק במצוה

בבבלי מסכת סוכה (כו, א) שנינו ברייתא מפורשת הפוטרת את העוסקים בייצור התפילין ובמכירתן מעצם קיום המצוה :

תניא, אמר רבי חנניא בן עקביא: כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים, לאתויי מוכרי תכלת - פטורין מקריאת שמע, ומן התפילה, ומן התפילין, ומכל מצות האמורות בתורה, לקיים דברי רבי יוסי הגלילי. שהיה רבי יוסי הגלילי אומר: העוסק במצוה פטור מן המצוה.

המקור לפטור של עוסק במצווה מופיע בראשית הסוגיא בסוכה על המשנה: 'שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה. חולין ומשמשיהן פטורין מן הסוכה'. הגמרא שאלה: 'מנא הני מילי?', והביאה ברייתא הדורשת את פסוקי קריאת שמע:

בשבתך בביתך - פרט לעוסק במצוה, ובלכתך בדרך - פרט לחתן. מכאן אמרו: הכונס את הבתולה - פטור, ואת האלמנה - חייב.

בגמרא מבואר שהדרשה מתבססת על הלשון 'שבתך' ו'לכתך' במקום 'שבת' ו'לכת'.⁶³ עוד מבואר בגמרא שיש שני מיעוטים - האחד לעוסק במצוה בפועל, והשני לטרוד בה.⁶⁴ החידוש בפטור של הטרוד במצוה הוא בכך שהוא פטור למרות שקיום המצוה שבאה לידו עכשיו כלל לא ישפיע על קיום המצוה שטרוד בה. הגמרא, כנראה, מבינה שהסיבה שפטרה אותו התורה מן המצוה היא בגלל הצער שמקשה עליו את קיומה. לאור זאת, הגמרא שואלת מדוע שלא נפטור גם אדם שטרוד מסיבות שאינן קשורות למצוה. תשובת הגמרא היא שהתורה התחשבה בטרדתו רק כאשר היא לצורך מצוה, ואם היא לצורך רשות כן דורשים ממנו לקיים את המצוה למרות הקושי הנפשי והמאמץ הכרוך בכך.

יש לעיין בלשון רש"י בסוכה, שמסביר מדוע הפטור של החתן מתקיים רק בכונס את הבתולה ולא בכונס את האלמנה:

'ומסתברא, כי פטריה קרא - משום טירדא פטריה ואינו יכול לעסוק בשנים

כאחד'.

נראה שכוונתו אינה לחוסר יכולת מוחלט, אלא שהדבר כרוך במאמץ, כפי שכתבנו.

עם זאת, לגבי העוסק במצווה בפועל - לא נאמר סייג מפורש, ויתכן שלדעת רש"י לא יתחייב בקריאת שמע גם אם יכול לעשות זאת תוך כדי קיום מצוותו הראשונה. כפי שכתבנו לעיל, הבנה זו מסבירה את הצורך של רש"י להעמיד את רבנן ורבי שילא, שנחלקו בעניין חיוב קריאת שמע לחתן ובני חופתו, כמי שלא סוברים שהעוסק במצוה פטור מן המצוה.

⁶³ הריטב"א הסביר שהמילים עצמן מיותרות: 'ומיותר הוא לדרשא דלא מיבעי ליה למיכתב אלא ודברת בס ביום ובלילה, ואילו בשבך ובקומך אתי לזמן קריאת שמע, ואידך מייתרי לדרשא דהכא'. עוד הסביר בחידושי הריטב"א שם את הצורך בשני חלקי הדרשה: 'וכי תימא כיון דכתיב ובלכתך בדרך שנפטר בלכתו לדבר מצוה ממילא שמעינן כשעוסק במצוה ממש וכל שכן הוא, ולמה לי בשבתך, י"ל דאלו לא כתב אלא ובלכתך בלחוד הוה מוקמינן ליה כשהמצוה היא בהליכה עצמה שהוא עוסק במצוה ממש, כגון ההולך להוצאת המת ולהכנסת כלה ועולה לרגל, אבל הולך לדבר מצוה שאין ההליכה גופה של מצוה לא מיפטר מקריאת שמע ושאר מצוה, אבל השתא דכתיב בשבתך לעוסק במצוה מייתר ובלכתך בדרך להולך לדבר מצוה'.

⁶⁴ בסוכה דרשו מ'בשבתך' - פרט לעוסק במצוה, ומ'בלכתך' - פרט לחתן. בתוספות העירו שבשילהי פ"ק דברכות (דף יא.) הגרסא להפך, דגרס התם בשבתך פרט לחתן ובלכתך בדרך פרט לעוסק במצוה. וכתבו: 'וגירסא זו נראה דהכי משמע קרא בשבת דידך הוא דמיחייבת בק"ש ולא בשבת דמצוה שאתה יושב ומחשב בבעילת מצוה ובלכתך ממעט עוסק במצוה דמשמע בלכת דידך ולא בלכת מצוה ומחתן לא הוה ידעינן שאר עוסק במצוה דדלמא שאני חתן שאין נקל לו כל כך להסיר הטירדא מלבו אף על פי שבטירדא דרשות מיבעי ליה ליתוביה דעתיה ולהסיר מחשבת טרדתו'.

להבנת שיטת המאירי, יש לעיין בדבריו בכמה מקומות, שכן על המשנה (סוכה כה, א) כתב, שהעוסק במצווה פטור מן המצוה גם אם אין הדבר משפיע כלל על קיום המצווה הראשונה:

לדעתנו אף אם היו מוצאים סוכה עשויה באותו העיר שהם חונים בה אין צריכין לטרוח אחריה כמו שכתבנו בפרק ראשון בסוגיית המשנה השלישית וכן כתבנוה שם אף בשאין להם שום עיכוב בהליכתם אצל הסוכה:
לעומת זאת, בהמשך סוגיות הגמרא (סוכה כו, א) כתב המאירי על הברייתא של כותבי ספרים תפילין ומזוזות:

שהעוסק במצוה, אפי' בקלה - פטור מן המצוה, אפי' בחמורה, כל שאי אפשר לו לקיים את השניה אלא בקצת בטול של ראשונה כמו שביארנו.
לאור זאת, נראה שיש לחזור ולדקדק בדבריו הראשונים, שלא פטר אלא כאשר צריכים 'לטרוח' עבור קיום המצוה השניה, וטרחה זו היא שעשויה לגרום 'קצת ביטול' למצוה הראשונה.

בתוספות (סוכה כה, א) טענו שגם העוסק במצוה אינו נפטר ממצוות אחרות, אלא כאשר העיסוק במצוה נוספת יבטל אותו מעיסוק במצוותו:

ותימה: אם יכולין לקיים שניהם, אמאי פטורין? דאטו אדם שיש לו ציצית בבגדו ותפילין בראשו מי מיפטר בכך משאר מצות?! ובפ' אין בין המודר (נדרים ד' לג:) גבי המודר הנאה דמחזיר לו אבידתו אף על פי דמהני ליה פרוטה דרב יוסף משום דלא שכיחא, ואי כל זמן שאבידה בביתו מיפטר מלמיתב ריפתא לעני - אם כן שכיחא היא!

אלא ודאי לא מפטר אלא בשעה שהוא עוסק בה, כגון טלית של אבידה ושוטחה לצורכה, או בהמה שנותן לה מזונות, דלא שכיחא שבאותה שעה יבא עני לשאול ממנו.

וצריך לומר דהכא נמי איירי בכי האי גוונא דאי מיטרדי בקיום מצות סוכה הוה מבטלי ממצות.

גם הריטב"א בחידושיו למסכת סוכה פותח בהנחה שפטור עוסק במצוה אינו אלא בשאינו יכול לקיים שתיהן. מתוך כך הוא שואל:

וכיון דלא מיפטר אלא בעודו עוסק במצוה זו - למה לי קרא? פשיטא! למה יניח מצוה זו מפני מצוה אחרת?

תשובתו היא שדין עוסק במצוה אינו פטור בלבד, אלא איסור על האדם להניח את המצוה שעוסק בה:

וי"ל דהא קמ"ל דאפילו בעי להניח מצוה זו לעשות מצוה אחרת גדולה הימנה אין הרשות בידו. סד"א איפטורי הוא דמיפטר מינה אבל אי בעי למשבק הא ולמיעבד אידך הרשות בידו, קמ"ל דכיון דפטור מן האחרת הרי היא אצלו עכשיו כדבר של רשות ואסור להניח מצותו מפני דבר שהוא של רשות.

לדברי הריטב"א ישנו חידוש נוסף בדין 'עוסק במצוה', שמלמד אותנו שמותר לאדם להתחיל ולעסוק במצוה גם כאשר הוא יודע שהעיסוק בה יגרום לו להתבטל מקיומה של מצוה אחרת שהוא חייב בה:

ועוד למדנו הכתוב דאע"ג דאיכא עליה מצוה קבועה לזמן ודאי כגון קריאת שמע ושחיטת הפסח וקודם לכן באת לו מצוה אחרת שתבטלנו מן האחרת אם יתחיל בה, רשאי הוא להתחיל בזו שבאה לידו עכשיו ואם יבטל מן האחרת יבטל, ואינו חשוב פורק עצמו ממנה כשפורקה מעליו מחמת דבר מצוה, שאין חיוב המצוה עליו עד שיגיע זמנה וראשונה קודמת, כנ"ל.

מלשונו קצת משמע שאם כבר הגיעה שעת חיוב קריאת שמע או הקרבת קרבן הפסח, יהיה אסור לאדם להתחיל במצוה אחרת שתבטל אותו מקיומן.

כך משמע מסוגיית הבבלי ברכות (יט, ב): 'ולאחותו - מה תלמוד לומר? הרי שהיה הולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ושמע שמת לו מת, יכול יחזור ויטמא - אמרת לא יטמא'. ופירש רש"י שם: 'הואיל ועונת שחיטת הפסח היא, וחלה עליו חובת הפסח שהוא בכרת אם יטמא בטל מלעשות פסח'.⁶⁵

מקורו של רש"י הוא בסוגיא בזבחים (ק, א) שתירצה שחובה על אדם שמת לו מת להיטמא לקרובים קודם חצות יום פסח, ולכן נעשה אונן ואינו יכול לעשות פסח, אך לאחר חצות היום לא נעשה אונן, ואסור לו להיטמא, כיון שחלה עליו כבר חובת הפסח.

חריג בעניין זה הוא מת מצוה שנקרה בדרכו, שדרשו שם שחמור כבוד הבריות, שנזיר וכהן גדול, למרות שעובר בכך לאו - נטמא לו, ומשמע שגם ההולך לשחוט את פסחו, למרות שכבר עוסק במצוה בפועל - מפסיק אותה כדי לטפל במת מצוה.

שיטות הפוסקים בדין כותבי תפילין ותגריהם

הרי"ף העתיק ברייתא זו, אך הרמב"ם לא הביא את דין כותבי תפילין בהלכותיו. בב"י תמה על כך, והציע לתלות זאת בדברי הירושלמי בברכות (פ"א ה"ב). הירושלמי שם מביא את המשנה בפרק ראשון במסכת שבת, ומפרש אותה בשלושה אופנים:

תמן תנינן מפסיקין לקרית שמע ואין מפסיקין לתפילה. אמר רבי אחא קרית שמע דבר תורה ותפילה אינה דבר תורה. אמר רבי בא ק"ש זמנה קבוע ותפילה אין זמנה קבוע. אמר רבי יוסי ק"ש אינה צריכה כוונה ותפילה צריכה כוונה.

הב"י העתיק רק את מחלוקת ריו"ח ורשב"י בהמשך הסוגיא:

רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יוחי: כגון אנו שעוסקים בתלמוד תורה אפילו לקרית שמע אין אנו מפסיקין. רבי יוחנן אמרה על גרמיה: כגון אנו שאין אנו עוסקים בתלמוד תורה אפילו לתפלה אנו מפסיקין... א"ר יוסי קומי

⁶⁵ בנוגע למצוות מילה המוזכרת בדרשה, מביא רש"י שני פירושים. לפי פירושו הראשון, גם מצוות המילה דוחה את קבורת המת, למרות שניתן יהיה לקיימה גם אח"כ, משום ש'למול את בנו נמי מצות כרת היא'. כלומר, גם כאשר עוסק במצוה שכבר חלה עליו חובתה, ישנו שיקול של חומרת המצוה. לפי פירושו השני של רש"י, גם המילה שמדובר עליה היא מצוה שאינה יכולה להידחות כלל, משום שמדובר בערב הפסח, ואם לא יספיק למול ביום, הרי מילת זכריו מעכבת אותו מלאכול את קרבן הפסח.

רבי ירמיה אתיא דרבי יוחנן כרבי חנינא בן עקביא דתני כותבי ספרים תפילין ומזוזות מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפילה ר' חנינא בן עקביא אומר כשם שמפסיקין לק"ש כך מפסיקין לתפילה ולתפילין ולשאר כל מצותיה של תורה.

נראה שהבית יוסף מדקדק מכך שהברייתא מובאת בירושלמי באופן מעט שונה מכפי שנשנתה בבבלי, ומפרש שינוי זה על בסיס פירושו של רבי אחא בתחילת סוגיית הירושלמי למשנה במסכת שבת, שחילק בין מצוה דאוי' למצוה דרבנן. בהתאם לכך כתב הב"י:

וכיון דלדברי הירושלמי לדעת הכל אין כותבי ספרים וכו' פטורין מן התפילין, דעד כאן לא פטר ת"ק אלא מן התפילה מפני שהיא מדרבנן אבל לכל מצוה דאורייתא מפסיקין כדרך שמפסיקין לק"ש, לא רצה לפסוק כהא דתניא בגמרא דידן דפטורים מן המצות דאפשר דשום תנא דסבירא ליה כרבי יוסי הגלילי קתני לה ופליגי עליה חכמים:

אמנם, בשולחן ערוך (לח, ח) הביא את דין כותבי תפילין, למרות השמטת הרמב"ם:

כותבי תפילין ומזוזות הם ותגריהם ותגרי תגריהם וכל העוסקים במלאכת שמים, פטורים מהנחת תפילין כל היום, זולת בשעת ק"ש ותפלה.

זוהי ההלכה היחידה, פרט לדין הקורא בתורה (להלן סעיף ו) שבה מיעט השו"ע בפירוש את הפטור, והגביל אותו רק למצוות הנחת תפילין כל היום ולא בשעת ק"ש ותפילה.

בבית יוסף העלה אפשרות זו על בסיס דברי רבנו יונה שכתב זאת ביחס לפטור קורא בתורה מן התפילין:

ואפשר לומר דלא פטרה ברייתא זו לכותבי ספרים וכו' אלא ממצות הנחתם כל היום, אבל בשעת ק"ש ותפילה חייבים הם להניחן כדי לקבל עליהם עול מלכות [שמים], וכן כתב ה"ר יונה (ברכות ט, ב דיבור ראשון) אהא דפטר במכילתא לקורא בתורה מן התפילין וכמו שאכתוב בסמוך.

הרמ"א בדרכי משה (קצר אות ב) לא קיבל את הטענה ששני הפטורים הם מאותו טעם, וממילא כפופים לאותם גדרים, וכתב:

ולא ידענא מהו, דהא אף מק"ש ותפילה גופא פטורים מטעם דעוסקים במצוה אחרת. ולא דמי כלל לקורא בתורה דפטור מתפילין, ובשעת ק"ש ותפילה חייב כמ"ש לקמן, דהתם חייב בק"ש ותפילה, אלא שהתורה היא בעצמה זכרון כמו תפילין כדלקמן.

בהתאם לכך, כתב בהגהת שו"ע שישנה אפשרות שעיסוקם של כותבי תפילין ותגריהם במצוה כן יפטור אותם אפילו בזמן ק"ש ותפילה, אלא שהגביל זאת למצב של התנגשות ממשית של העיסוק בכתיבה ובסחורה, שאז פטורים גם מכל מצוה אחרת כולל ק"ש ותפילה:

הגה: ואם היו צריכים לעשות מלאכתן בשעת ק"ש ותפלה, אז פטורין מק"ש ותפלה ותפילין. דכל העוסק במצוה פטור ממצוה אחרת אם צריך לטרוח

אחר האחרת, אבל אם יכול לעשות שתיהן כאחת בלא טורח, יעשה שתיהן (הגהת אשרי בשם א"ז, ור"ן פ' הישן).

הנחת תפילין בזמן לימוד תורה ותפילה

הרא"ש בהלכות תפילין (סי' כט) הביא מכילתא, אשר פוטרת את העוסק בתורה מתפילין, והביא תשובת רב שמואל בן חפני שטען ד'ליתא להאי ברייתא', כיון שמנהג רבנן קשישי לא היה כמותה, אלא היו מניחים תפילין ומברכים, וכיון שלא הובאה בגמרא 'לאו דסמכא היא'. בסוף דבריו הביא הרא"ש את דברי העיטור, שחילק בין הקורא במקרא לעוסק בתלמוד, ולא דחה אותם. אף הטור (סי' לח) הביא את הדברים, אך הוא דחה את חילוקו של בעל העיטור:

גרסינן במכילתא: 'לזכרון בין עיניך' מכאן אמרו המניח תפילין כקורא בתורה והקורא בתורה פטור מן התפילין.

וכתב רב שמואל בר חפני ליתא להך ברייתא דהא רבנן קשישי דתורתן אומנתן מניחין תפילין ומברכין עליהן ואי לאו דחובה הוא לא הוו מברכין עליהן.

ובעל העיטור כתב ומסתברא לן דהקורא בתורה קאמר ולא בתלמוד ואינהו בגמרא עסקי ע"כ.

ואין נ"ל לחלק דהא לענין ברכות התורה קאמר בפ"ק דברכות דאית להו חד דינא.

בבית יוסף הביא את הסברי הר"ן על הרי"ף (ראש השנה ד, א) לטעם המכילתא: 'ואפשר דטעמא דמלתא משום דהעוסק במצוה פטור מן המצוי א"נ שהעוסק בתורה א"צ אות שדברי תורה הן עליו לאות'. וכתב עוד שיש להסביר את המכילתא כפי שכתב רבנו יונה בברכות, שהפטור אינו אלא מהנחת תפילין כל היום, אבל בשעת קריאת שמע ותפילה חייבים להניח תפילין כדי לקבל עליהם עול מלכות שמים שלימה.

נראה שמחלוקת השו"ע והרמ"א בדין כותבי תפילין תלויה בשני הפירושים שהביא הר"ן לדין הקורא בתורה שפטור מן התפילין. נראה שהב"י סבר כאפשרות הראשונה שהציע הר"ן, שסיבת הפטור היא דין 'עוסק במצוה', ומתוך כך הבין שרבנו יונה חייב אותו בתפילין בזמן ק"ש ותפילה, למרות שהוא עוסק במצוה, ולכן החיל דין זה גם על כותבי תפילין.

לעומת זאת, בדברי הרמ"א בדרכי משה רואים שקיבל את פירושו השני של הר"ן, שהפטור של העוסק בתורה הוא מוגבל דווקא למצות תפילין, שאינו צריך אותן כאות, כיון שדברי התורה הן עליו כאות, ולכן אין ללמוד מדברי רבנו יונה בדין זה, לכותבי תפילין ותגריהם שעוסקים במצוה אחרת.

הב"י עצמו הסביר שניתן לקבל את דברי רבנו יונה לשני הפירושים שהציע הר"ן. אמנם, בדברי רבנו יונה מפורש כטעם השני, שהפטור הוא משום שתכלית התפילין 'למען תהיה תורת ה' בפיך', אך עדיין הן נצרכים כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים שלימה. אולם, לדברי הב"י, גם לטעם של עוסק במצוה, יש לומר שאכן אין להפסיק לימוד תורה להנחת תפילין, אך אם כבר מפסיקים לתפילה - יש להניח תפילין.

נראה שהבית יוסף התייחס לקושי בהבנת דין העוסק בתורה כדין של עוסק במצוה, שהרי ביחס לתלמוד תורה אמרו בירושלמי (ברכות א, ב) שצריך להפסיק למצוות, משום 'הלמד על מנת לעשות ולא הלמד שלא לעשות, שהלמד שלא לעשות נוח לו שלא נברא', ותלמידי רבנו יונה הביאו דברים אלה לפני דברי המכילתא. לכן מחדש הבית יוסף סייג שלא מופיע ברבנו יונה:

ואפילו אם תמצא לומר דרבנן קשישי הוו פסקי מלימודם כדי להניח תפילין לא קשה דמכילתא מיירי במי שתורתו אומנותו כגון רשב"י וחבריו אבל מי שאין תורתו אומנותו כל כך לא מיפטר וכדאיתא בפרק קמא דשבת (יא.) וגם בירושלמי שהבאתי בסמוך.

דבריו צ"ע, שכן מהסוגיא במסכת שבת יוצא שרשב"י וחבריו כן מפסיקים בשביל מצוה דאוי כגון ק"ש. ואולי הב"י מבקש לצמצם את החידוש של המכילתא, ולטעון שכיון שאין דין העוסק בתורה ככל עוסק במצוה, לכן אינו פוטר אלא מן התפילין, וגם זה רק במי שתורתו אומנותו, שפטור מן התפילה לפי הבבלי, ולפי הירושלמי פטור, לדעת רשב"י, אף מקריאת שמע, כיון שיזה שינון וזה שינון.

בביאור הגר"א הסביר שלדעת הב"י 'להכי פטור ג"כ מתפילין שהוא ג"כ שינון וז"ש למען תהיה כו' מכאן אמרו כו', אבל בשאר מצות חייב וכמ"ש בפ' קמא דקדושין כל מצוה שהחויב עליו מפסיק מד"ת ע"ש ל"ב א', ולכן לא אמרו שפטור אלא מתפילין, ודוקא כגון רשב"י.

בשו"ע (לח, י) כתב: 'הקורא בתורה פטור מהנחת תפילין כל היום זולת בשעת קריאת שמע ותפילה'.

המג"א דקדק מלשונו שכן מקבל את חילוקו של בעל העיטור בין מקרא לתלמוד. במשנ"ב הביא את דבריו, אך בשעה"צ - מצד אחד העיר שלא נהגו לחלק בזה, ומצד שני העמיד את הפטור דווקא במי שתורתו אומנותו, כפי שכתב הב"י.

בבה"ל העיר שהעולם נהגו להקל, ואינם מקפידים להניח תפילין כשעוסקים בתורה, וכתב שיתכן שסומכים על מה שכתב בסי' לו, שאנחנו לא מניחים כל היום, מפני שקשה לנו לשמור על גוף נקי. אולם, כתב למעשה:

לא מקילינן רק לענין שא"צ לפסוק מלימודו כדי להניחה, אבל אם הם כבר עליו שלבשן לק"ש ותפלה או קודם שהתחיל ללמוד, אז צריך שיהיו עליו אף בעת הלימוד ולא יסלקם באמצע, דומיא דמאי דפסק בהג"ה בסעיף הקודם דהיכא דבלי טורח יוכל לעשות שתיהן דצריך לעשות שתיהן.

כוונת העוסק במצוה

בפירושו לברייתא של כותבי תפילין ותגריהם (סוכה כו, א) כתב רש"י: 'תגריהן - הלוקחין מהן כדי למכור ולהמציאן לצריך להם'.

המגן אברהם (לח, ח) דקדק מלשונו: 'משמע דאם עושה כדי להשתכר בו לא מקרי עוסק במצוה'.

על כך הוא מקשה מדין משיב אבידה בנדרים (לג, א) שמשמע דמחזיר אבידה שנחשב עוסק במצוה אף על פי שנוטל עליו שכר. וכתב שני תירוצים:

א. דהתם אינו נוטל אלא שכר בטלתו - כלומר, אינו מרויח מהמצוה, אלא רק מכסים לו חלק מהרווח שנמנע ממנו.

ב. א"נ התם עיקר כוונתו להשיב אבדה, אבל הכא עיקר כוונתו להשתכר - כלומר, גם כאשר ישנה הנאה אישית מודעת, מה שקובע זה עיקר כוונתו של האדם.

המג"א מפנה לפטור בדיקת חמץ בגל המובא בסי' תלג ס"ח, שמבוסס על סכנת עקרב משום החשש שמא יחפש אחר אבידתו לאחר שכבר יסיים לבדוק חמץ, שמשם יש לדקדק שבשעה שבודק את החמץ יש לו הגנה של 'שלוחי מצוה' גם אם יש לו כוונות להנאה אישית מהבדיקה.

בה"ל הקשה על חילוקו של המג"א מהגמרא בב"מ (פב, ב) לגבי מלווה הצריך למשכון, שנחלקו בו רבי אליעזר ורבי עקיבא (שם פא, ב) אם נחשב שומר חינם או שומר שכר, משום שעוסק במצוה. הגמרא מסבירה שלדעת רבי עקיבא, למרות שלקח את המשכון לצורך עצמו, כדי להשתמש בו ולגבות באמצעותו את החוב, נחשב עוסק במצות הלואה.

הבה"ל כותב שלדברי המג"א צריך לפרש שם בגמרא שלדעת רבי עקיבא עיקר כוונתו לקיים מצוות בוראו, ורק בנוסף לכך מכוין להנאת עצמו. ומשווה זאת לנותן צדקה על מנת שיחיה בנו, שפירש רש"י (פסחים ח, ב ד"ה 'הרי זה צדיק גמור'), שמקיים מצוות בוראו, ומכוין אף להנאת עצמו.

אולם, הבה"ל עצמו כותב שמספיק שתהיה כוונתו לשניהם בשווה כדי שייחשב עוסק במצוה. ראייתו היא מהתוקע בשופר להתלמד, שאם התכוין לצאת ידי חובת המצוה - יצא.

עוד כתב בה"ל שיש לחלק בין דין התגרים, שעצם העיסוק במסחר אינו עיסוק במצוה אם אין כוונתו לכך, לבין דין הכותב את הסת"ם עצמו, שאף אם כוונתו כדי להשתכר, הרי הוא עוסק במצוה ממש, ולכן גם אם לולא צורך הפרנסה לא היה מתחיל לכתוב כלל, ברור שבשעה שכותב כוונתו למצווה, ונחשב עוסק במצוה.